

تجزیه و تحلیل مقالات منتشره در حوزه‌ی دین پژوهی (از ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۳)^۱

حمید رضا آیت‌اللهی

دانشیار گروه فلسفه دانشگاه علامه طباطبائی

چکیده: در این نوشتار، کل مقالات منتشر شده حول مسائل دین پژوهی طی سالهای ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۳ بررسی شده و سعی شده است تا با دسته بندی موضوعی آنها به عناوینی که طی بازه زمانی فوق دغدغه اصلی دین پژوهانه جامعه بوده است باز نموده شود و عناوین بترتیب اهمیتشان معین گردند. در بررسی دیگر سعی شده روند رشد و افول دین پژوهی در مقاطع زمانی مختلف واکاوی شده و به عواملی که در این افت و خیزها می‌توانند موثر باشند اشاره شود. در مقایسه‌ای دیگر روزنامه‌ها و مجلات از حیث توجه به مسائل دین پژوهی با یکدیگر سنجیده شده است. همچنین می‌توان اندیشمندان جامعه را از حیث عنایتشان به دین پژوهی باهم مقایسه کرد و افرادی که آثار بیشتری در این مدت پدید آورده اند مشخص نمود.

کلید واژگان: دین پژوهی - مقالات منتشره - عناوین اصلی و فرعی - مقطع زمانی - پدید آورنده

اندیشمندان جامعه ایرانی، برحسب تقاضا، در صد ساله‌ی اخیر آثاری در زمینه‌ی عام دین پژوهی پدید آورده و منتشر کرده‌اند که تحلیل این آثار می‌تواند از جهتی نشانگر نیازهای جامعه‌ی ایرانی در حوزه‌های نظری دین پژوهی در هر مقطع باشد. نیازهای نظری جامعه‌ی ما در مقاطع مختلف می‌تواند متأثر از عوامل چندی باشد که بررسی واقعیت‌های این نیازها و عوامل تأثیرگذار در پدید آمدن آثار منتشره در حوزه‌ی دین پژوهی می‌تواند به شناخت فرهنگ جامعه‌ی ما از حیث تفکر نظری در دین و سپس تأثیر حوزه‌ی دین پژوهی بر سایر حوزه‌ها و تأثر پذیرفتن از آنها یاری رساند. از آنجا که جامعه‌ی ایرانی جامعه‌ی شناخته شده‌ی دینی در جهان است و دین‌ورزی یکی از شاخصه‌های مهم جامعه‌ی ایرانی گردیده است و تأثیر آن بر سایر جوامع جهانی بر هیچ کس پوشیده نیست، لذا چنین بررسی‌ای ضروری بنظر می‌رسد. این آثار منتشره در زمینه‌ی دین پژوهی، در جهان کنونی مخصوصاً در میان کشورهای اسلامی دیگر، به عنوان آثار پشستاز در این خصوص شناخته می‌شود که اقبال جدی در ترجمه‌ی این آثار به زبانهای عربی و انگلیسی نشان از اهمیت این آثار دارد.

برای بررسی و تحلیل آثار منتشره در خصوص دین پژوهی، ابتدا به بررسی و تحلیل مقالات منتشره در این حوزه در ایران پرداخته شده است و درصددیم تا برای پرسش‌های ذیل پاسخی متناسب ارائه نماییم:

۱- مقالات منتشره در حوزه‌های دین پژوهی حول چه موضوعاتی است؟ و چه موضوع‌هایی بیشتر مورد توجه بوده است؟ و این مقالات تا چه حد نیاز نظری جامعه را نشان می‌دهد؟

۲- مقالات فوق در مقاطع مختلف زمانی چه ارتباطی با سایر عوامل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی می‌تواند داشته باشد؟

۳- کدام یک از حوزه‌های نشر در کشورمان دغدغه‌ی بیشتری در این خصوص داشته‌اند و محور توجه هر یک به چه صورتی بوده است؟

۴- تفاوت نیازهای جامعه در مقاطع مختلف زمانی به چه صورتی است و آنرا چگونه می‌توان ارزیابی کرد؟

۵- اندیشمندان جامعه از حیث پدید آوردن مقالات دین پژوهی و حوزه‌ها و دغدغه‌های مختلف‌شان چگونه قابل ارزیابی هستند؟

قلمرو تحقیق:

آثار پدید آمده در زمینه‌ی دین‌پژوهی در سه مقطع متفاوت زمانی قابل بررسی هستند که شرایط خاص اجتماعی هر مقطع، این سه حیطه را از هم متمایز می‌کند بگونه‌ای که تحقیق را در سه مرحله متفاوت معنی‌دار می‌سازد. ابتدا این سه مقطع را و وجه تمایز آنها را باز می‌نماییم:

۱- مقطع اول، از سال ۱۳۷۶ تا پایان سال ۱۳۸۳: در این مقطع به علت انتشار تعداد زیادی مجله و روزنامه و شرایط اجتماعی سیاسی، مقالات منتشره نیز تغییرات عمده‌ای نموده‌است که هم از لحاظ حجم کارها و هم از جهت نوع آثار نمی‌توان آثار را در این مقطع با مقاطع قبلی بطور یکسان ارزیابی کرد لذا ضرورت دارد این مقطع بطور جداگانه بررسی گردد.

۲- مقطع دوم، از بهمن ۱۳۵۷ تا ۱۳۷۶: پس از انقلاب اسلامی نیز شرایط اجتماعی جامعه آنچنان دستخوش تغییرات عمده‌ای مخصوصاً از حیث دین‌پژوهی بود که مقالات منتشره پس از انقلاب را نمی‌توان با آثار منتشره در دوران خفقان قبل از انقلاب مقایسه نمود.

۳- مقطع سوم، از ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۶: از سال ۱۳۲۰ به بعد که تقریباً انتشار کتاب و مجلات در ایران بیشتر به حوزه‌ی عامه انتقال پیدا می‌کند می‌تواند مقطع زمانی سوم باشد که محدوده‌ی تحقیق قبل از انقلاب را تشکیل می‌دهد.

ما در این مقاله، به بررسی مقطع اول که به دوران فعلی ما متصل است اکتفا می‌کنیم. برای ارزیابی و تحلیل مقالات منتشره در محدوده‌ی زمانی سالهای ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۳ مراحل ذیل را در جمع‌آوری و تحلیل اطلاعات شده است:

مرحله‌ی اول: جمع‌آوری اسامی کلیه‌ی نشریات موجود

مرحله‌ی دوم: جمع‌آوری منابع موجود برای استخراج مطالب از آن

مرحله‌ی سوم: استخراج مقالات مرتبط با عنوان طرح

مرحله‌ی چهارم: تهیه‌ی شناسنامه‌ی مقالات

مرحله‌ی پنجم: دسته‌بندی موضوعی مقالات پدید آمده

مرحله‌ی ششم: ارسال اطلاعات دسته‌بندی شده به برنامه‌ی کامپیوتری

مرحله‌ی هفتم: استخراج اطلاعات پردازش شده و تهیه‌ی جداول و نمودارها

مرحله‌ی هشتم: جمع‌بندی و تحلیل نهایی اطلاعات پردازش شده.

پس از جمع‌آوری و دسته‌بندی داده‌ها نتایج درخور توجهی از بررسی مقالات پدید آمده بدست آمد که ضمن ارائه‌ی جداول و نمودارهای بدست آمده نتایج تحلیل آمارها ارائه می‌گردد.

ابتدا باید مقدمتاً چند نکته را در خصوص دسته‌بندی‌های اطلاعات، متذکر گردید تا ملاحظات اعمال شده در این دسته‌بندی‌ها مورد توجه قرار گیرد.

برای تحلیل محتوایی مقالات و عنوان‌بندی آن می‌توان از دو طریق اقدام کرد. در روش اول می‌توان به نحو پیشینی عناوین خاصی برای دین‌پژوهی در نظر گرفت و سپس هر مقاله را با این عناوین مقایسه کرد و آن را تحت یکی از عناوین قرار داد. این روش بسیاری از عناوین زاید را پیش می‌آورد و یا برخی عناوین جدید خاص را نادیده می‌گیرد که در تحلیل مقالات ما را با مشکلات مواجه می‌سازد. در روش دوم عنوان‌بندی مقالات را می‌توان به نحو پسینی مشخص نمود. بدین صورت که با توجه به محتوای یک مقاله عنوانی را برای مقاله در نظر گرفت و نهایتاً این عناوین بدست آمده را در قالب‌های دسته‌بندی شده عرضه نمود. در این روش بجای آنکه عنوان یک مقاله را با سختی با یک

عنوان از پیش تعیین شده متناسب نمود و در آن عنوان‌بندی قرار داد، آزادانه عنوان واقعی مقاله را مشخص می‌کنیم سپس سعی می‌شود که این عناوین بدست آمده را در ساختاری منطقی ارائه نمود. ما در این تحقیق برای عنوان‌بندی مقالات از این روش استفاده نموده‌ایم.

بررسی و تحلیل اطلاعات بدست آمده

مقدمه: در دوره‌ی مورد بحث، اندیشمندان جامعه‌ی ما مقالات بسیاری را حول دین‌پژوهی پدید آورده‌اند که دغدغه‌ی اندیشه‌ورزی را در جامعه نشان می‌دهد. در این خصوص متناسب با مقتضیات جامعه، به طرح، نقد یا تحلیل و بررسی ابعاد مختلف دین‌پژوهی پرداخته شده است. جهت‌گیری نویسندگان مقالات می‌تواند به خوبی از چند جنبه نشان از وضعیت جامعه ما در مواجهه با ابعاد دین‌پژوهی باشد:

نخست: تحلیل و پاسخ از پرسش برمی‌خیزد. در طرح پرسش نیز عوامل چندی دخالت می‌کند. از همه مهمتر شرایط فکری و فرهنگی جامعه است که به طرح پرسش خاص می‌انجامد. این از ویژگی‌های اجتماعی هر مقطع زمانی است که پرسش متناسب با آن شرایط اجتماعی را می‌طلبد. گاهی دیده می‌شود پرسشی هرچند اساسی در اقتضائات فرهنگی خاص مجال طرح نمی‌یابد در حالی که در شرایط دیگری عمده‌ترین پرسش و دغدغه‌ی جامعه می‌شود. اگر در بین سالهای ۵۰ تا ۵۵ مسأله‌ای به نام مارکسیسم و فلسفه‌ی تاریخ دغدغه‌ی اصلی جامعه‌ی روشنفکر ما بود در دهه ۷۰ این پرسش‌ها هیچ مجال بروز نمی‌یابند. اگر در سالهای پیش از انقلاب مبارزه‌ی مسلحانه آرمان برخی روشنفکران به حساب می‌آمد در سالهای ۷۵ به بعد، مسائلی چون گفتمان، طرد خشونت و آزادی مجال طرح می‌یابند. این پرسش‌ها هستند که در میان اندیشمندان و نویسندگان ما جدی می‌شوند و برای پاسخ به آنها آثار قلمی متعددی پدید می‌آید. واضح است که اگر شرایط فکری و فرهنگی جامعه طالب و متقاضی محوری خاص نباشد، اندیشه‌ورزی در آن حوزه به سرعت به کناری رانده خواهد شد، و بالعکس هرچه شدت پرسش و عطش فکری و فرهنگی جامعه بیشتر باشد آثار و دلمشغولی بیشتری را در میان نویسندگان بوجود می‌آورد و شرایط قلم‌فرسایی بیشتری را فراهم می‌سازد. لذا عناوین آثار مکتوب در یک حوزه‌ی فکری می‌تواند نشانگر دغدغه‌ی ذهنی جامعه‌ی ما باشد. با تحلیل و بررسی آثار پدید آمده در این حوزه‌ها می‌توان به یکی از عمیق‌ترین زوایای پنهان فرهنگ جامعه دست یافت. علی‌رغم آنکه فرهنگ نموده‌های آشکاری در جامعه دارد ولی بنیادهای نهفته‌ی بسیاری در بروز این نموده‌ها مؤثرند که شناخت این بنیادها ویژگی فرهنگی مقطعی زمانی در محدوده‌ی خاص جغرافیایی را نشان می‌دهد.

دوم: یکی از عواملی که در تحولات فرهنگی جامعه مؤثر است اندیشمندان جامعه هستند. اندیشمندان می‌توانند با طرح پرسش‌ها یا عرضه‌ی دیدگاه‌های خود نوع نگرش فرهنگی جامعه را از یک جهت‌گیری به جهت‌گیری دیگری متبدل سازند. گرچه این تحولات صرفاً با طرح اندیشه تحقق نمی‌یابد ولی اندیشمندان می‌توانند تأثیر عمیقی در تحولات فرهنگی جامعه داشته باشند به‌گونه‌ای که در بررسی تحولات فرهنگی جامعه به خوبی می‌توان تأثیر یک اندیشمند را به عنوان عامل مهم تحول فرهنگی نشان داد. چه کسی می‌تواند در تحولات فرهنگی نیمه‌ی اول دهه‌ی پنجاه کشور تأثیر دکتر علی شریعتی و استاد مطهری را نادیده بگیرد، همان تحولاتی که زمینه فرهنگی مساعدی را برای بزرگ‌ترین واقعه‌ی تاریخ ایران یعنی انقلاب اسلامی بوجود آورد. مهم‌ترین نحوه‌ی بروز اندیشه‌ی این فرهیختگان همان آثار قلمی آنها در مقالات و کتابهاست. لذا برای شناخت لایه‌های زیرین فرهنگ جامعه باید به سراغ پیشتازان اندیشه رفت و تأثیر آثار آنها و واکنش‌های فکری را که بوجود آورده‌اند، بررسی کرد. بدین جهت یکی از عواملی که می‌تواند ما را قادر به درک فرهنگ دینی جامعه‌مان کند همان بررسی آثار پدید آمده از اندیشمندان ما و واکنش‌های قلمی که در قبال آنها بروز یافته است می‌باشد. بنابراین در این تحقیق می‌توانیم با بررسی آثار پدید آمده در حوزه‌ی دین‌پژوهی به ابعادی از فرهنگ دینی جامعه دست یابیم.

سوم: اگر فعالیتهای مؤسسات فرهنگی دست‌اندرکار نشر را در عرصه‌ی تولید و ارائه‌ی مقاله و کتاب، متناسب با بازار متقاضی رویکردهای خاص بدانیم در آنصورت نوع سرمایه‌گذاری آنها برای جلب آثار نوشتاری اندیشمندان می‌تواند به خوبی نشانگر نیازها و اقتضائات جامعه باشد. لذا نوع و حجم این آثار قلمی در ملاحظات ناشران سمت و سوی متناسب با فرهنگ و خواسته‌ی جامعه خواهد داشت و آنها که نیازهای فرهنگی جامعه را ارضا نکنند حذف شده و در مقابل، آنها که در پاسخ به عطش فرهنگی جامعه باشند مجال بیشتری برای ارائه و سرمایه‌گذاری می‌یابند. بنابراین سیستم بازار نشر می‌تواند به خوبی نشانگر اقتضائات فرهنگی جامعه باشد و تحلیل و بررسی انتشار آثار می‌تواند وضعیت فرهنگ دینی جامعه را بنمایاند.

حال با توجه به مقدمه‌ی پیشین در این تحقیق درصددیم با تحلیل و بررسی نوع و حجم آثار منتشره و بازه‌های زمانی بروز آنها و گرایش‌های مختلفی که در جامعه از این باب وجود دارد چندین نتیجه‌گیری داشته باشیم:

۱- **در مقایسه‌ی اول:** وضعیت فرهنگی جامعه را از جهت توجه به مسائل مختلف دین‌پژوهی بررسی می‌کنیم و درصددیم دریابیم چه عناوینی از دین‌پژوهی نیاز اساسی‌تر فرهنگی جامعه بوده است. این جداول و نمودارها نشان می‌دهد چه عناوینی دغدغه‌ی مهم‌تر فرهنگی جامعه بوده است و چه عناوینی از توجه جامعه به دور بوده است. این جداول تحت سه عنوان اصلی:

۱- ابعاد سیاسی و اجتماعی دین

۲- دین و مسائل نظری

۳- ویژگی‌های محقق دینی

است. سپس هریک از عناوین فوق به عناوین فرعی دیگری به شرح‌ذیل تقسیم شده است:

دسته بندی عناوین اصلی و فرعی و فرعی تر

دین و سکولاریسم	دین و سیاست	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین
دین و سیاست		
دین و دنیا		
دین و عرف		
دین و آخرت‌اندیشی		
دین و توسعه		
کثرت‌گرایی سیاسی		
حکومت دینی		
دین و آزادی		
رابطه‌ی دین و سیاست		
دین و جهانی شدن	دین و ابعاد مدرنیته	
دین و مدرنیته		
دین و حقوق بشر		
دین و ایدئولوژی		
دین و کارکردگرایی		
دین و مدرنیسم و پست مدرنیسم		
دین و سنت‌گرایان دینی در عصر جدید	دین و جامعه	
دین و جامعه		
دین و کارکردهای آن		
دین و فرهنگ		
دین و اقتصاد		
دین و تمدن		
دین و حقوق		
دین و تاریخ		
دین و سازه‌های بشری		

تعریف دین	دین و الهیات	دین و مسائل نظری
اقسام و تعاریف دین پژوهی		
نگرشهای مختلف در دین پژوهی		
مسائل و مشکلات دین پژوهی		
دین و الهیات	دین و فطرت	
فلسفه‌ی دین		
دین و گوهر آن		
دین و تجربه‌ی دینی		
دین و فطرت	دین و معرفت شناسی	
دین و فهم آن		
دین و معرفت دینی		
دین و معرفت‌شناسی		
دین و جامعیت و کمال آن	هدف دین	
انتظار بشر از دین		
بنیادهای دین		
نیاز به دین		
منشأ دین		
دین و قلمرو آن		
هدف دین		
زبان دین	زبان دین	
دین و اخلاق	دین و اخلاق	
ایمان دینی	دین و معنویت	
دین و مسأله‌ی ایمان		
دین و معنویت		
نواندیشی دینی	احیای دین	
تربیت دینی		
احیای دین		
دین و معجزه	دین و معجزه	
عقل و دین	عقل و دین	
خدا و اثبات آن	خدا و اثبات آن	
دین و عرفان	دین و عرفان	
دین و مهدویت	دین و مهدویت	
دین و مهدویت	دین و مسائل نظری (ادامه)	
رابطه‌ی علم و دین		
مدل ارتباطی علم و دین	علم و دین	
کثرت‌گرایی	کثرت‌گرایی	
دین و هنر	دین و هنر	
دین و آسیب‌شناسی آن	دین و آسیب‌شناسی آن	
		ویژگی‌های محقق دینی

در نگاه دقیق‌تر باز هم عناوین فرعی به عناوین فرعی‌تر تبدیل گردیده است و توزیع مقالات پدید آمده در این عناوین فرعی‌تر مورد بررسی قرار گرفته است. این مقایسه هم در میان خود عناوین فرعی و فرعی‌تر صورت می‌پذیرد و هم کل عناوین فرعی‌تر با هم مقایسه شده‌اند، فارغ از آنکه تحت چه عنوان اصلی یا فرعی قرار گرفته‌اند.

۲- در مقایسه‌ی دوم: میزان توجه جامعه به مسائل دین پژوهی که در آثار منتشره خود را نشان می‌دهد در بازه‌های زمانی مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. برای آنکه تحلیل مناسبی در طی مدت سالهای ۷۶ تا ۸۳ از این جهت داشت از طرفی مقایسه‌ی سال به سال توجه به مسائل دین پژوهی اطلاعات کلی ارائه می‌کند و از طرف دیگر مقایسه‌ی تمامی ماه‌های سال‌های فوق نیز اطلاعات معنی‌دار زیادی ارائه نمی‌کند، گذشته از آنکه در برخی موارد این اطلاعات فقط در قالب فصل ارائه شده بود (مثل فصلنامه‌ها) لذا فصل‌های مختلف سالهای ۷۶ تا ۸۳ با هم مقایسه شدند.

این مقایسه به دو صورت انجام شده است: در یک مقایسه تعداد مقالات پدید آمده در فصل‌های سال‌های فوق به ترتیب با هم مقایسه شده‌اند که این جدول و نمودار بخوبی روند پدید آمدن آثار دین‌پژوهی را در دوره‌ی مورد نظر در جامعه‌ی ایران نشان می‌دهد. در مقایسه‌ی دیگر تعداد مقالات دین‌پژوهی در فصل‌های مختلف به ترتیب از بیشترین تعداد مقالات تا کمترین تعداد مشخص شده است بدیهی است عوامل اجتماعی و فرهنگی خاص در رشد و افول تعداد آثار دخالت دارد که در یک تحقیق تفصیلی گسترده‌تر می‌توان به برخی از عوامل کاهش یا رشد این آثار در بازه‌های زمانی مورد نظر دست یافت. برای دستیابی به تحلیل عمیق توجه به همه وقایع در هریک از فصلها می‌تواند نتایج سودمندی را دربرداشته باشد.

۳- **در مقایسه‌ی سوم:** مؤسسات انتشاراتی مختلف با یکدیگر مقایسه شده‌اند، برخی از این مؤسسات توجه و دغدغه‌ی مسائل دین‌پژوهی برای آنها بیشتر از سایر مؤسسات بوده است. در این نوع جداول و نمودارها مجموع مقالات انتشار یافته توسط یک مؤسسه طی سالهای ۷۶ تا ۸۳ حساب شده و این تعداد از بیشترین تعداد تا کمترین تعداد ردیف شده است.

بدیهی است روزنامه‌هایی که روزانه منتشر می‌شوند قابل مقایسه با مجلات ماهانه یا فصلنامه‌ها نیستند، لذا این مقایسه از یک‌طرف بین روزنامه‌ها انجام شده است و از طرف دیگر بین مجلات. به نتایج جالبی از نوع رویکردهای مجلات یا روزنامه‌ها از این طریق می‌توان راه یافت. البته بسیار مناسب بود تا نه تنها مقالات پدید آمده در یک نشریه با نشریات دیگر مقایسه شود، بلکه نوع رویکردهای مجلات مختلف از جهت توجه به عناوین فرعی مقالات نیز بررسی می‌گردید. ولی متأسفانه در برخی موارد تعداد مقالات بسیار اندک است در حالی که عناوین تنوع بسیاری دارند، لذا امکان مقایسه‌ی معنادار وجود نداشت.

به‌هرحال، جدای از جداول کلیه‌ی مشخصات مقالات منتشر شده توسط تک‌تک این نشریات بر حسب نام نشریه ردیف شده است و با مراجعه به نام مجله انواع مقالاتی که در این مجله به انتشار رسیده با مشخصات کامل مقاله و به ترتیب پدیدارشدنشان قابل بررسی است. در این بررسی می‌توان هم به نوع رویکرد و توجه نشریه و هم به روند مقالات در آن نشریه نیز پی‌برد.

یافته‌های تحقیق

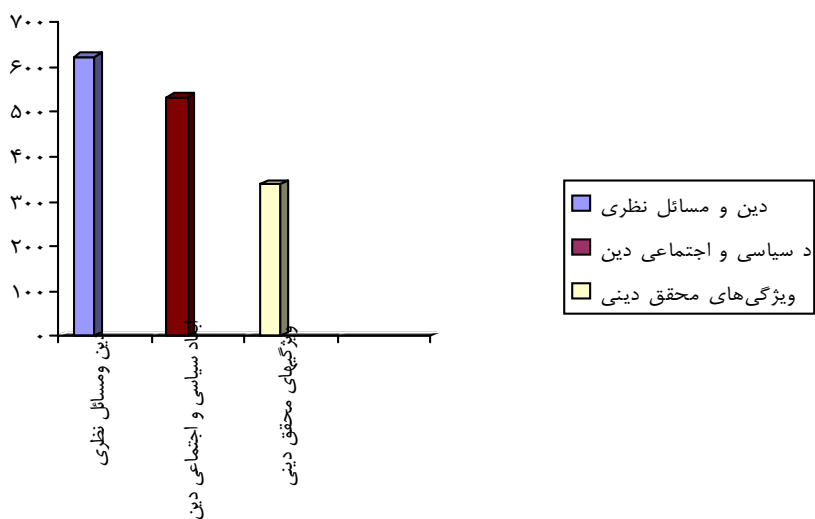
الف) عناوین مقالات:

در بخش مقالات همانگونه که از جدول و نمودار شماره‌ی ۱ مشخص می‌گردد سه عنوان اصلی برای مقالات در نظر گرفته شده است. در عنوان اول بنیادهای نظری دین مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ بدان معنا که در این گونه مقالات دین بماهو دین تجزیه و تحلیل شده است و تحقق این مسائل نظری مورد توجه اصلی نیست. در عنوان دوم به ابعاد سیاسی اجتماعی دین که از ویژگی‌های دین‌پژوهی پس از انقلاب و در جوامع اسلامی مخصوصاً ایران است، پرداخته شده است. در این عنوان اگرچه بیشتر مسائل نظری دین مورد توجه بوده است ولی از این حیث مورد توجه بوده است که دین چگونه در سیاست و جامعه مجال بروز می‌یابد. در عنوان سوم دین در مقام تحققش در جامعه و یا فرد، با مسائلی روبروست که نه از حیث خود که نحوه‌ی بروز آن مورد کنکاش قرار گرفته است.

تذکر: آثاری که تحت عنوان دین در مدت زمان فوق ظاهر شده است بسیار بیش از آثار عرضه‌شده در این پژوهش است. آنچه در این پژوهش مورد توجه بوده است آن آثاری است که به نحوی، پژوهشی در باب دین را مورد توجه قرار داده باشند، و آثاری که ابعادی از دین را توصیف کرده‌اند یا در قالبی خطابی به تبلیغ آن پرداخته‌اند از توجه این تحقیق بیرون بوده‌اند.

عنوان	تعداد
دین و مسائل نظری	۶۳۲
ابعاد سیاسی و اجتماعی دین	۵۳۲
ویژگی های محقق دینی	۳۳۹

اوانی تقسیم داده‌ها در سرموضوعات دین پژوهی

(جدول و نمودار شماره ۱)

مقایسه‌ی مقالات دین‌پژوهی در عناوین اصلی

کل مقالاتی که حول دین‌پژوهی در مدت زمان سالهای ۷۶ تا ۸۳ در روزنامه‌ها و مجلات پدید آمده‌اند ۱۵۰۳ مقاله بوده‌است. بیشترین تعداد که نشانگر بیشترین محور توجه است به مسائل نظری (۶۳۲ عدد) اختصاص دارد که ۴۲٪ مقالات در خصوص مسائل نظری دین‌پژوهی بوده است. پس از آن ۵۳۲ مقاله به ابعاد سیاسی و اجتماعی دین اختصاص یافته است که ۳۵٪ مقالات یعنی حدود یک سوم مقالات به این عنوان اختصاص یافته است. مابقی که ۳۳۹ مقاله یا ۲۲٪ مقالات است ویژگی‌های محقق دینی را مورد توجه قرار داده‌اند.

اطلاعات فوق نشان می‌دهد در جامعه‌ی ما مسائل نظری دین و بنیادهای نظری آن که به نحوی جنبه‌های فلسفی‌تر دین است محور بحث و تبادل نظر است. این نکته مؤید برخی دیدگاه‌هاست که فلسفیدن در موارد مختلف یکی از شاخصه‌های فرهنگی جامعه‌ی ایرانی است و توجه به مسائل نظری یکی از علاقه‌های اصلی اندیشمندان جامعه‌ی ماست. از طرف دیگر در دین‌پژوهی غربی با توجه به بنیادهای مسیحی آن (بال توجه به این که مسیحیت بیشتر دینی اخلاقی- شخصی است) مسائل اجتماعی چندان جای تحقیق و بررسی نداشته است. از آنجا که در دین‌پژوهی معاصر غربی جایگاه این نوع تحقیق خالی بوده است پرداختن به آن در جامعه‌ی ایرانی اسلامی ما یکی از نقاط فرهنگ دین‌پژوهی جامعه‌ی ما خواهد بود و در این زمینه می‌توان جامعه‌ی ما را طایفه‌دار اینگونه مباحث در دنیا دانست. تنظیم و ساختارمند کردن این رویکرد می‌تواند چندین نوع نظریه‌پردازی منسجم را محور مباحث آتی دین‌پژوهی در اجتماع و سیاست نماید. بنظر می‌رسد یکی از محورهای اساسی در جنبش نرم‌افزاری و تولید علم را می‌توان همین بررسی ابعاد سیاسی و اجتماعی دین دانست که بسیاری از آثار عرضه شده در این حوزه در یک ساختار نظریه‌پردازانه می‌تواند پیش‌تاز این اندیشه دینی در جهان باشد.

مقایسه‌ی مقالات دین‌پژوهی در عناوین فرعی

علی‌رغم آنکه پژوهش نظری در دین، بیشترین پژوهش‌ها را به خود اختصاص داده است ولی از آنجا که این پژوهش‌ها در محورهای متنوعی توزیع شده است محورهای فرعی اختصاص یافته به هر یک بالاترین محور توجه نبوده است.

۱- در بررسی محورهای فرعی دین‌پژوهی دیده می‌شود که مسأله‌ی «**دین و سیاست**» بیشترین مقالات را به خود اختصاص داده است یعنی تعداد ۲۳۹ مقاله از ۱۵۰۳ مقاله یا حدود ۱۶٪ کل مقالات در این خصوص بوده است. شرایط اجتماعی و سیاسی پس از سال ۱۳۷۶ که توسعه‌ی سیاسی را مهم‌ترین فعالیت دولت وقت نمود چالش‌های دین و سیاست را به مهمترین دغدغه‌ی دین‌پژوهان تبدیل نمود. بدین جهت رابطه‌های دین و سیاست و تقابلهای و تعاضدهای آن دو و نظریه‌پردازی در باب دین سیاسی و یا سیاست دینی مهمترین محور توجه دین‌پژوهان بوده است.

۲- پس از دین و سیاست، «**دین و الهیات**» با ۱۸۹ مقاله و ۱۲٪ کل مقالات محور توجه دین‌پژوهان بوده است که می‌تواند نشانگر آن باشد که علی‌رغم چالش‌های اجتماعی سیاسی، نظریه‌پردازی بنیادین فارغ از تحولات پرتنش اجتماعی هیچگاه جایگاه خویش را در جامعه از دست نمی‌دهد و همواره مورد توجه دین‌پژوهان بوده است.

۳- در جایگاه سوم مقالات حول «**علم و دین**» با ۱۷۶ مقاله یعنی با حدود ۱۲٪ کل مقالات مورد توجه دین‌پژوهان بوده است. این امر نشان می‌دهد که با تحولات علمی‌ای که در علوم مختلف اعم از طبیعی و انسانی پس از انقلاب رخ داده است مسأله‌ی رابطه‌ی علم و دین و تعاندهای و تعاضدهای آنها و ارائه‌ی مدل‌های جامع در علم دینی و رابطه‌ی مؤسسات علمی و مؤسسات دینی یکی از مهمترین دغدغه‌های دینی اندیشمندان ما بوده است. با اینکه مسأله‌ی رابطه‌ی علم و دین و رویارویی‌های آن تاریخی پرفراز و نشیب و طولانی در غرب داشته است ولی از آنجا که بسیاری از شرایط فرهنگی غربی مثل مسیحیت در جامعه‌ی ما وجود ندارد و از لحاظ تاریخی چالش‌های جدی

در خصوص آن نحوه از رویارویی‌های علم و دین ایجاد نکرده است لذا مسائل خاص غربی در رابطه‌ی علم و دین شاید مسأله‌ی اصلی جامعه‌ی ما نبوده است. ولی از جهت دیگر چالش‌های دیگری فراوری جامعه‌ی ما بوده است که در تبیین رابطه‌های علم و دین با آن مواجه بوده‌ایم. اندیشه‌ورزی در مسائلی همچون، دغدغه‌ی دینی مراکز علمی، دانشگاه اسلامی یا حوزه‌های علمیه‌ی پاسخگو به نیازهای فکری و فرهنگی جامعه، یا رابطه حوزه و دانشگاه در مسیری متفاوت با غرب درصدد ارائه‌ی مدل‌هایی از رابطه‌ی علم و دین در جامعه‌ی ما بوده است. طی سالهای ۷۶ تا ۸۳، ۱۲٪ فعالیت‌های دین‌پژوهان در تبیین این رابطه‌ها متمرکز بوده است و نشان از نیاز جدی جامعه در جهت تبیین این رابطه‌ها بوده است.

۴- چالش‌های جامعه‌ی ما با غرب چهارمین محور توجه دین‌پژوهان بوده است. عنوان «**دین و ابعاد مدرنیته**» با ۱۶۲ مقاله حدود ۱۰٪ آثار دین‌پژوهی را به خود اختصاص داده است. این امر نشان می‌دهد فرهنگ دینی ابتدا باید به تعامل خود با غرب و سیطره‌ی اندیشه‌ی غربی بر بسیاری از زوایای زندگی ملت‌های مختلف بپردازد و تکلیف خود را با ابعاد مدرنیته که به صورت گوناگون در جامعه‌ی ما نفوذ می‌یابد روشن سازد. این دغدغه ۱۰٪ فرهنگ دین‌پژوهی را به خود اختصاص داده است.

۵- مسأله‌ی ارتباط نگرش دینی جامعه‌ی ما با سایر نگرش‌های دینی در مقام تحقق مهم‌ترین دغدغه‌ی ویژگی‌های محقق دینی بوده است. در بازه زمانی مورد نظر ۱۱۲ مقاله در خصوص «**تکثرگرایی**» پدیدار شده‌اند که حدود ۷٪ کل مقالات را به خود اختصاص داده است. علی‌رغم اینکه در جامعه‌ی ما مسأله‌ی ارتباط ادیان که چندین قرن است رابطه‌ی دیندارانشان تثبیت شده است و گفتگوها و مباحث فکری خاصی نداشته است به نحو دیگری غیر از اقتضائات درونی جامعه‌ی ایرانی مطرح شده است. بنظر می‌رسد با توجه به محوریت ایران اسلامی برای اندیشه‌ورزی در حوزه‌ی دین و حضور اندیشه‌ی دینی در سایر جوامع و ایجاد بستری با محوریت ایران برای گفتگو و تعامل ادیان، مسأله‌ی تکثر و تنوع ادیان و تعیین موضع ایران در این خصوص از محورهای توجه دین‌پژوهان بوده است و به محض ایجاد پرسش به سرعت به ارائه‌ی دیدگاه‌های نظری منجر شده است.

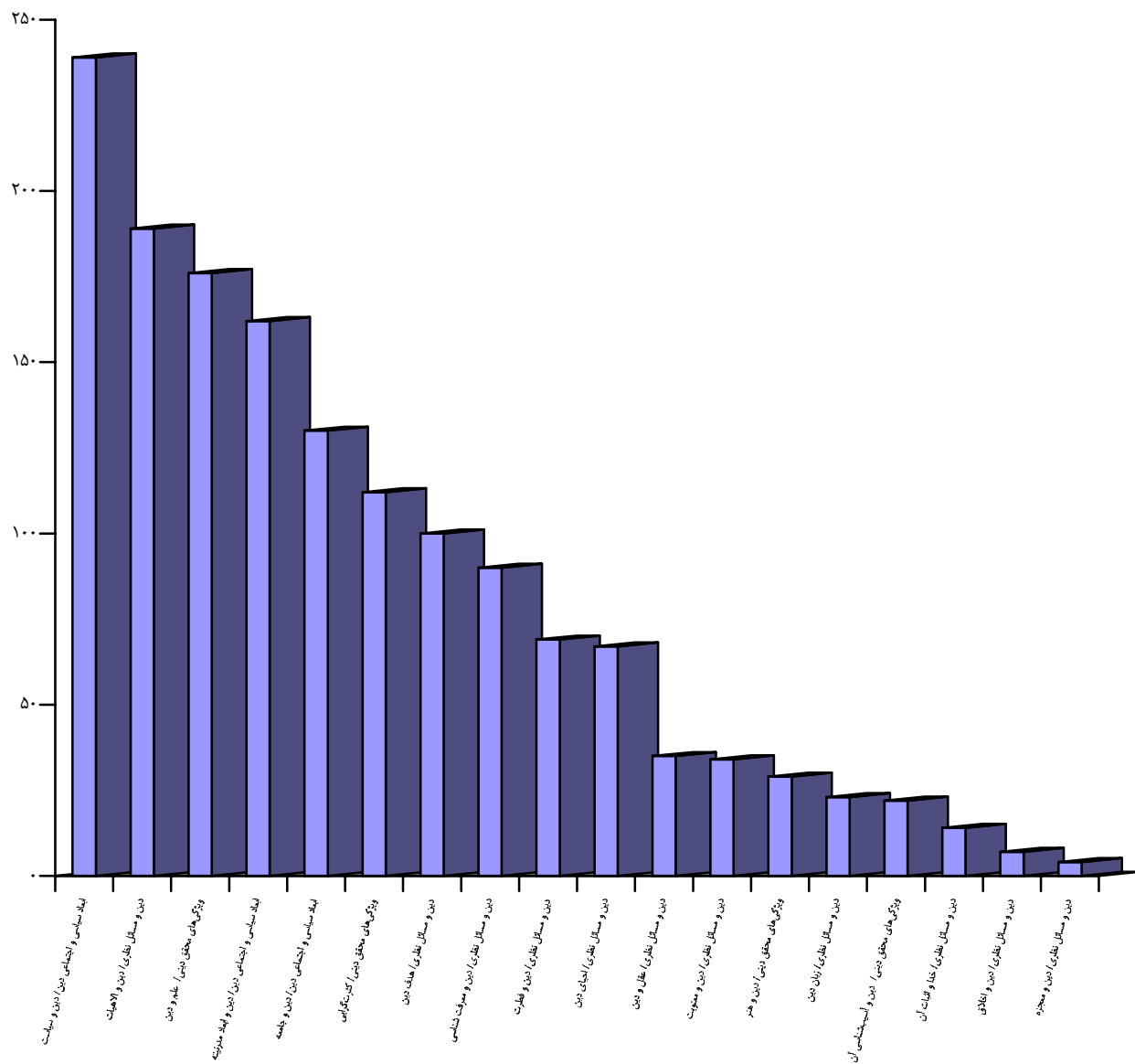
۶- پس از محورهای اصلی فوق مسائلی همچون «**هدف دین**» با ۱۰۰ عنوان ۶٪ و «**دین و معرفت شناسی**» با ۹۰ عنوان ۶٪ و «**دین و فطرت**» با ۶۹ عنوان ۴٪ و «**احیای دین**» با ۶۷ عنوان ۴٪ و «**رابطه‌ی عقل و دین**» با ۳۵ عنوان ۲٪ و «**دین و معنویت**» با ۳۴ عنوان ۲٪ از مقالات را به خود اختصاص داده‌اند. علی‌رغم آنکه در خصوص رابطه‌ی انواع هنرها با دین در مدت زمان فوق آثار بسیاری پدیدار شده‌است ولی در بررسی دین‌پژوهانه و بنیادی در خصوص «**دین و هنر**» فقط ۲۹ مقاله امکان بروز یافته است و این نشان می‌دهد که جامعه ما علی‌رغم پرداختن به مسائل روبنایی هنر دینی، از لحاظ نگرش زیربنایی نظری و عمیق به این مسأله توجه چندانی نداشته است و نیاز جدی به آن و نظریه‌پردازی درباره آن هنوز جایگاه خاص خویش را نیافته است.

۷- از جنبه‌ای دیگر بسیاری مسائل دین‌پژوهی در جامعه‌ی ما وجود داشته است که در فرهنگ دینی جامعه در مقطع زمانی مطرح‌شده چندان مورد توجه نبوده و نیاز خاصی به طرح دیدگاهها در آن خصوص دیده نمی‌شود، مثلاً مسائلی همچون «**دین و معجزه**» با ۴ عنوان و «**دین و اخلاق**» با ۷ عنوان یا «**خدا و اثبات وجود آن**» با ۱۴ عنوان مسائلی نیستند که چالشی را در فرهنگ دینی ما ایجاد کرده باشند، لذا نه مجال طرح یافته‌اند نه اقتضای پاسخی داشته‌اند. شاید مسأله‌ای همچون دین و اخلاق برای جامعه‌ی مسیحی غربی که در مواجهه با دینی شخصی و اخلاقی و نه دینی شریعت‌مدار و اجتماعی است، چالش‌های بیشتری را ایجاد کند و اقتضای آن فرهنگ نیازمند تحقیق و پژوهش بیشتری در این خصوص باشد. بهرحال جامعه‌ی ما نسبت به این مسائل چندان واکنش جدی از خود نشان نداده است.

فراوانی تقسیم داده ها در موضوعات مختلف دین پژوهی	
تعداد	عنوان
۲۳۹	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و سیاست
۱۸۹	دین و مسائل نظری / دین و الهیات
۱۷۶	ویژگی های محقق دینی / علم و دین
۱۶۲	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و ابعاد مدرنیته
۱۳۰	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و جامعه
۱۱۲	ویژگی های محقق دینی / کثرت گرایی
۱۰۰	دین و مسائل نظری / هدف دین
۹۰	دین و مسائل نظری / دین و معرفت شناسی
۶۹	دین و مسائل نظری / دین و فطرت
۶۷	دین و مسائل نظری / احیای دین
۳۵	دین و مسائل نظری / عقل و دین
۳۴	دین و مسائل نظری / دین و معنویت
۲۹	ویژگی های محقق دینی / دین و هنر
۲۳	دین و مسائل نظری / زبان دین
۲۲	ویژگی های محقق دینی / دین و آسیب شناسی آن
۱۴	دین و مسائل نظری / خدا و اثبات آن
۷	دین و مسائل نظری / دین و اخلاق
۴	دین و مسائل نظری / دین و معجزه

(جدول شماره ۲)

فراوانی تقسیم داده‌ها در موضوعات مختلف دین پژوهی

(نمودار شماره ۲)

مقایسه‌ی مقالات دین‌پژوهی در عناوین فرعی تر

از آنجا که عناوین فرعی نیز در این تحقیق خود به زیرموضوعات تقسیم شده‌اند تا دقت در موضوع‌بندی مقالات به حداکثر برسد، توجه به فراوانی انواع فرعی‌تر مقالات دین‌پژوهی در بازه زمانی مدنظر قابل توجه است که در جدول و نمودار شماره‌ی ۳ نشان داده شده است. شاخص‌ترین محورها به ترتیب تعداد مقالات اختصاص یافته به هر یک به شرح زیر است:

۱- موضوع «مدل ارتباطی علم و دین» در زیر عنوان ویژگی‌های محقق دینی / علم و دین با ۹۵ مقاله از مجموع ۱۵۰۳ مقاله حدود ۸٪ مقالات را به خود اختصاص داده است که این امر نشانگر اهمیت تبیین رابطه‌ی علم و دین در جامعه‌ی ما است. علی‌رغم شرایط سیاسی سالهای مورد بحث دغدغه‌ی ارائه‌ی مدلی از رابطه‌ی علم و دین مهم‌ترین مسأله‌ی مورد توجه دین‌پژوهان جامعه‌ی ما بوده است.

۲- در رتبه‌ی دوم موضوع «رابطه‌ی دین و سیاست» در زیر عنوان ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و سیاست قرار می‌گیرد. این محور تعداد ۷۵ مقاله یعنی حدود ۶٪ مقالات را شامل شده است که نشان از شرایط خاص سیاسی در بازه‌ی زمانی مورد نظر است که چالش‌های مهمی مخصوصاً در تبیین رابطه‌ی دین و سیاست پدید آورده است.

۳- در رتبه‌ی سوم موضوع «رابطه‌ی علم و دین» در زیر عنوان ویژگی‌های محقق دینی / علم و دین قرار می‌گیرد با تعداد ۷۱ مقاله و بیش از ۵٪ کل مقالات. چرایی توجه به این موضوع هم ناشی از همان عواملی است که برخی از آنها در مورد مدل ارتباطی علم و دین در بالا ذکر شد.

۴- مسأله‌ی «دین و جهانی‌شدن» امروزه از پر تب‌وتاب‌ترین مباحث دنیا به‌شمار می‌رود. این محور در ایران هم به جهت دیدگاه خاص کشور ما و مخصوصاً پس از سال‌های ۷۶ و در پی طرح نظریه‌ی گفتگوی تمدن‌ها مورد اقبال ویژه قرار گرفته است. این امر به خوبی از تعداد ۶۶ مقاله یعنی حدود ۵٪ تلاش محققان دین‌پژوه ما استنباط می‌شود.

۵- «دین و مدرنیته» و «دین و ساحت‌های بشری» در زیر عنوان ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و ابعاد مدرنیته به ترتیب با تعداد ۵۷ و ۵۵ مقاله یعنی هریک حدود ۵٪ از کل مقالات در رتبه‌های پنجم و ششم قرار گرفته‌اند که این امر نیز نشانگر توجه محققین ایرانی به مسائل جدید فکری و فرهنگی از یک طرف و دیدگاه‌های خاص دین اسلام از طرف دیگر است. قدر و منزلتی که اسلام به عنوان دین قالب کشور ما در برابر تلقی مدرن جهان غرب که ناشی و پیامد جریان مدرنیته‌ی غرب است به راحتی می‌تواند انگیزه‌ای شود تا محققان مسلمان را به تحلیل و رودررو قرار دادن این دو دیدگاه جهت سنجش و مقایسه‌ی آنها وادارد.

۶- علی‌رغم تمامی این توجهات به مسائل روز دنیای نظر و تفکر، حس و علاقه‌ی دینی متفکران ما در حوزه‌ی دین‌پژوهی هم خاموش ننشسته است و قلمفرسایی برای تألیف ۵۵ مقاله یعنی حدود ۵٪ مقالات پدید آمده در طی سال‌های ۷۶ تا ۸۳ در حوزه‌ی «دین و الهیات» دینی را باعث شده است. یعنی همپایه با مسائلی چون انسان‌شناسی مدرن و حتی فراتر از موضوعاتی مثل «تجربه‌ی دینی» که با تعداد ۵۳ مقاله در رتبه‌ی هشتم قرار گرفته است که طرح آنها پیامد نگاه و انتظار مردم از دین است.

۷- «حکومت دینی» نیز از رایج‌ترین مباحث در میان دین‌پژوهان معاصر ایران بوده است. در طی سال‌های مورد بحث مسائلی همچون مقبولیت و مشروعیت حکومت دینی و رابطه‌ی آن با انواع ساختارهای حکومتی سایر جوامع همچون دموکراسی و ارتباط اجزاء آن با یکدیگر محوری مهم از توجه دین‌پژوهان جامعه‌ی ما بوده است. این محور که زیر عنوان ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و سیاست قرار می‌گیرد تعداد ۵۳ مقاله یعنی حدود ۴٪ مقالات حوزه‌ی دین‌پژوهی در بازه‌ی زمانی مدنظر را به خود اختصاص داده است.

۸- کمترین توجه محققین ما در طی این سالها به محورهای «دین و سنت‌گرایان دینی در عصر جدید»، «دین و آخرت‌اندیشی»، «دین و اقتصاد»، «دین و مدرنیسم و پست‌مدرنیسم»، «دین و حقوق بشر»، «دین و عرف»، «بنیادهای دین»، «دین و دنیا»، «هدف دین» و «دین و تمدن» معطوف بوده است و هریک از این محورها کمتر از ۵ مقاله را به خود اختصاص داده‌اند.

فراوانی تقسیم داده‌ها در موضوعات ریز دین پژوهی			
تعداد	عنوان	تعداد	عنوان
۱۲	دین و مسائل نظری/ دین و الهیات/ فلسفه دین	۹۵	ویژگی‌های محقق دینی/ علم و دین/ مدل ارتباطی علم و دین
۱۱	دین و مسائل نظری/ احیای دین/ تربیت دینی	۷۵	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و سیاست/ رابطه دین و سیاست
۱۱	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و جامعه/ دین و جامعه	۷۱	ویژگی‌های محقق دینی/ علم و دین/ رابطه علم و دین
۱۰	دین و مسائل نظری/ هدف دین/ منشا دین	۶۶	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و ابعاد مدرنیته/ دین و جهانی شدن
۱۰	دین و مسائل نظری/ دین و الهیات/ تعریف دین	۵۷	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و ابعاد مدرنیته/ دین و مدرنیته
۹	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و سیاست/ کثرت‌گرایی سیاسی	۵۵	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و جامعه/ دین و ساحت‌های بشری
۸	دین و مسائل نظری/ دین و معنویت/ ایمان دینی	۵۵	دین و مسائل نظری/ دین و الهیات/ دین و الهیات
۸	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و جامعه/ دین و فرهنگ	۵۳	دین و مسائل نظری/ دین و فطرت/ دین و تجربه دینی
۸	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و جامعه/ دین و توسعه	۵۳	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و سیاست/ حکومت دینی
۶	دین و مسائل نظری/ دین و معنویت/ دین و معنویت	۴۹	دین و مسائل نظری/ دین و الهیات/ اقسام و تعاریف دین پژوهی
۵	دین و مسائل نظری/ هدف دین/ دین و قلمرو آن	۴۱	دین و مسائل نظری/ دین و معرفت‌شناسی/ دین و معرفت‌شناسی
۵	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و جامعه/ دین و حقوق	۳۹	دین و مسائل نظری/ دین و الهیات/ نگرش‌های مختلف در دین پژوهی
۴	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و جامعه/ دین و تمدن	۳۹	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و سیاست/ دین و سکولاریسم
۳	دین و مسائل نظری/ هدف دین/ هدف دین	۳۶	دین و مسائل نظری/ احیای دین/ نواندیشی دینی
۳	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و سیاست/ دین و دنیا	۳۳	دین و مسائل نظری/ هدف دین/ انتظار بشر از دین
۳	دین و مسائل نظری/ هدف دین/ بنیاد‌های دین	۳۳	دین و مسائل نظری/ هدف دین/ دین و جامعیت و کمال آن
۲	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و سیاست/ دین و عرف	۳۳	دین و مسائل نظری/ دین و معرفت‌شناسی/ دین و فهم آن
۲	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و ابعاد مدرنیته/ دین و حقوق بشر	۲۸	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و جامعه/ دین و کارکردهای آن
۲	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و ابعاد مدرنیته/ دین و مدرنیسم و پست‌مدرنیسم	۲۵	دین و مسائل نظری/ دین و معنویت/ دین و مسئله ایمان
۲	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و جامعه/ دین و اقتصاد	۲۵	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و سیاست/ دین و سیاست
۱	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و سیاست/ دین و آخرت‌اندیشی	۲۵	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و سیاست/ دین و آزادی
۱	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و ابعاد مدرنیته/ دین و سنت‌گرایان در عصر جدید	۲۴	دین و مسائل نظری/ دین و الهیات/ مسائل و مشکلات دین پژوهی
		۲۰	دین و مسائل نظری/ احیای دین/ احیای دین
		۱۸	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و ابعاد مدرنیته/ دین و کارکردگرایی
		۱۷	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و جامعه/ دین و تاریخ
		۱۷	دین و مسائل نظری/ دین و معرفت‌شناسی/ دین و معرفت دینی
		۱۶	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین/ دین و ابعاد مدرنیته/ دین و ایدئولوژی
		۱۶	دین و مسائل نظری/ دین و فطرت/ دین و گوهر آن
		۱۳	دین و مسائل نظری/ هدف دین/ نیاز به دین

(جدول شماره ۳)

ب) مقایسه‌ی مقالات دین‌پژوهی در بازه‌های زمانی:

از آنجا که شرایط سیاسی و اجتماعی از عواملی است که تأثیری مستقیم و ارتباطی نزدیک با آثار پدید آمده در حوزه‌ی فکری و فرهنگی هر جامعه دارد و این شرایط نیز در بازه‌های زمانی متفاوت، حتی اگرچه نزدیک به هم، تغییراتی بنیادی پیدا می‌کنند، در این تحقیق تلاش شده است تا با بررسی مقالات منتشر شده در حوزه‌ی دین‌پژوهی در بازه‌های زمانی مختلف در طی سالهای ۷۶ تا ۸۳ تأثیر و تفاوت شرایط اجتماعی در این بازه‌های زمانی، که در فصل‌های مختلف بررسی شده‌اند، نشان داده شود. تفاوت در این بازه‌ها نشان‌دهنده تأثیر نوسان شرایط اجتماعی در اقبال از این‌گونه مباحث است. در زیر ترتیب این مقاطع زمانی بر اساس تعداد مقالات منتشر شده در هر یک ذکر می‌شود:

- ۱- بیشترین آثار منتشره حوزه‌ی دین‌پژوهی در **تابستان ۱۳۸۲** منتشر شده است. این بازه‌ی زمانی تعداد ۱۶۰ مقاله یعنی حدود ۱۱٪ تمامی آثار منتشر شده در این حوزه در سال‌های ۷۶ تا ۸۳ را به خود اختصاص داده است.
- ۲- پائیز سال ۸۲ با تعداد ۱۱۲ مقاله ۸٪ مقالات را به خود اختصاص داده است.
- ۳- زمستان سال ۸۲ با ۸۷ مقاله یعنی حدود ۶٪ در رتبه‌ی سوم قرار گرفته است.
- ۴- بهار سال ۱۳۸۳ با تعداد ۸۲ مقاله و حدود ۵٪ کل آثار پدید آمده در جایگاه چهارم قرار گرفته است.
- ۵- تابستان سال ۱۳۷۷ و بهار سال ۱۳۸۰ و پائیز سال ۱۳۸۳ مقاطع زمانی‌ای بوده‌اند که کمترین مقالات در آنها منتشر شده است.

توجه به نوسان انتشار آثار قلمی پدید آمده در محدوده‌ی زمانی مورد بحث به خوبی نشان می‌دهد که شرایط اجتماعی تا چه حد قادرند در ترغیب یا تضعیف متفکران یک جامعه به موضوعی خاص نقش داشته باشند. همان‌گونه که دیده می‌شود و یافته‌های مشاهده‌ای نیز مؤید آن است، در هر زمانی که تنش‌های اجتماعی سیاسی در جامعه افزون‌تر شده است اقبال به تعمق و تفکر به مسائل بنیادین و یا ریشه‌های تحولات روبنایی کاهش یافته است.

از طرف دیگر با **سال ۱۳۸۲** مواجه هستیم که هم در **تابستان** و هم **پائیز** و هم **زمستان** آن و هم **بهار سال ۱۳۸۳** بیشترین آثار دین‌پژوهی پدیدار شده است. به گونه‌ای که از اول **تابستان سال ۸۲** تا اول **تابستان سال ۸۳** حدود ۴۴۱ مقاله یعنی ۳۰٪ کل مقالات در طی هفت سال مورد تحقیق بوده است. این امر نشان می‌دهد که این مقطع زمانی از حیث آثار دین‌پژوهی اهمیت خاصی داشته است. در تبیین علت این اقبال به مسائل دین‌پژوهی می‌توان گفت:

از سال ۱۳۷۶ که تغییرات سیاسی و اجتماعی زیادی رخ داد تمامی تحولات در جهت دگرگون کردن یک ساختار با ساختاری دیگر بود و تمامی تلاش‌ها در جهت رفتارهای حزبی، برنامه‌ریزی‌های سیاسی و استفاده از امکانات دولتی برای جایگزینی یک جریان جدید بود. همین امر که با اقتضانات بسیار جامعه ناسازگار می‌نمود باعث واکنش‌های تند گردید. این واکنش‌ها توجه را به سمت بنیادهای ناسازگاری با شرایط فرهنگی جامعه معطوف نمود. یکی از مهمترین این بنیادها نوع تفکر دینی و نگاه دینی به حکومت، سیاست، جامعه و غیره بود. این توجه نیز از حالت تبلیغات روزنامه‌ای و ارائه‌ی دیدگاه‌های ژورنالیستی رفته رفته به بنیادهای نگرش‌ها در دین‌پژوهی جهت یافت. در این تنش‌های روبنایی که اضطراب به خطر افتادن امنیت را در پی داشت تماماً در جهت ایجاد امنیت سوق یافت. با تثبیت تدریجی امنیت و بی‌اعتمادی به طرز فکری که در تنش‌های اجتماعی دوام می‌یابد و بسیاری از واقعیت‌های نهادینه‌ی جامعه را بی‌توجه می‌گذارد و اقبال جامعه به برخی اصله‌های خود همچون دین‌مداری و بیزاری از سیاست‌بازی زمینه‌ای مساعد برای اندیشه‌ورزی فراهم آورد تا آنکه در سال ثبات، یعنی سال ۸۲ بیشترین آثار مبتنی بر پژوهش در حوزه‌ی دین پدید آمد.

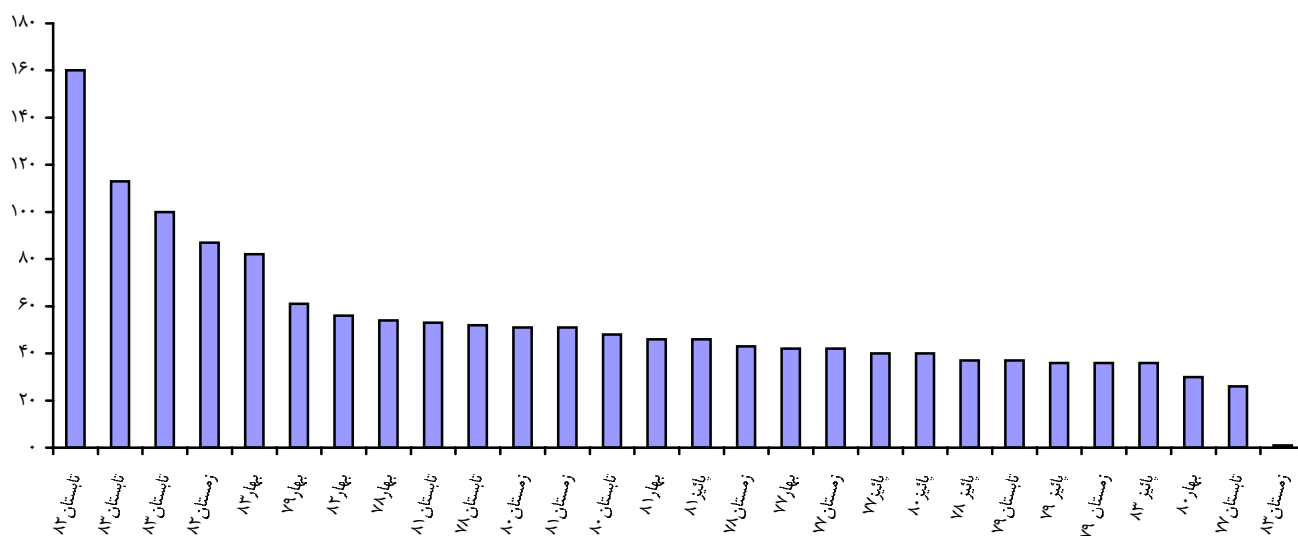
تحلیل تفصیلی افت و خیزهای فرهنگ دین‌پژوهی در تحقیقی با اطلاعاتی افزونتر میسر است که وقایع هر فصل را در کنار آثار پدید آمده و موضوعات خاص آن قرار دهد که از حوصله‌ی این تحقیق بیرون است.

تعداد مقالات در فصول هر سال				
سال	بهار	تابستان	پائیز	زمستان
۱۳۷۷	۴۲	۲۶	۴۰	۴۲
۱۳۷۸	۵۴	۵۲	۳۷	۴۳
۱۳۷۹	۶۱	۳۷	۳۶	۳۶
۱۳۸۰	۳۰	۴۸	۴۰	۵۱
۱۳۸۱	۴۶	۵۳	۴۶	۵۱
۱۳۸۲	۵۶	۱۶۰	۱۱۳	۸۷
۱۳۸۳	۸۲	۱۰۰	۴۵	

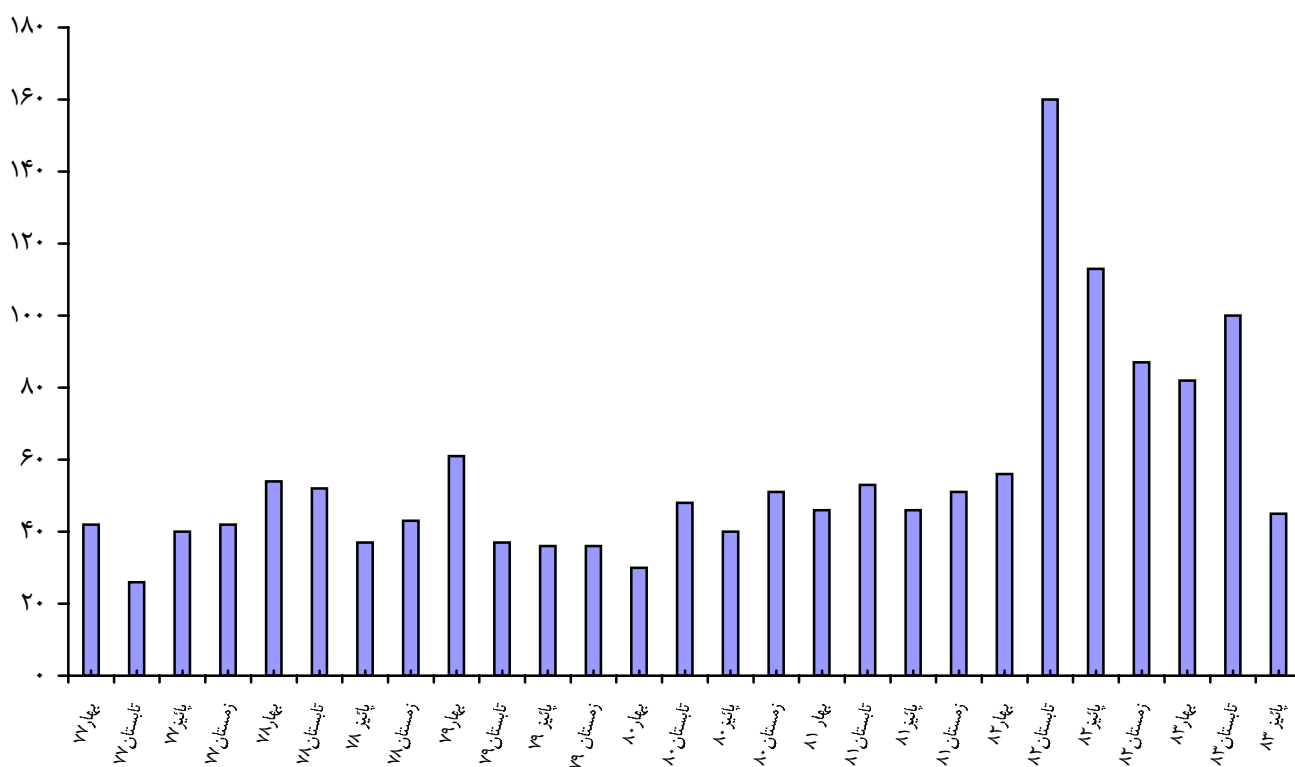
(جدول شماره ۴)

نمودار فراوانی مقالات به تفکیک فصل در سالهای مختلف

نمودار فراوانی مقالات به تفکیک فصل در سالهای مختلف

(نمودار شماره ۴)

ج) بررسی مقالات دین پژوهی در نشریات کشور:

با سیاست‌های دولت وقت در جهت افزایش ناگهانی تعداد نشریات پس از سال‌های ۱۳۷۶ نشریات متعددی پا به عرصه فکر و فرهنگ ایران نهادند که هریک خط و مشیی خاص را دنبال می‌کردند و دغدغه‌هایی خاص خود داشتند. این تکثر تا آنجا که به تحقیق حاضر مربوط می‌شود باعث پراکندگی آثار محققین حوزه دین پژوهی گردیده است و هم امکان طرح دیدگاه‌ها و آثار افرادی که از صاحب‌نظران رده‌ی اول بحساب نمی‌آمده‌اند را فراهم ساخته است. اگرچه تنوع این نشریات امکان مقایسه‌ی بین آنها را بسیار دشوار می‌سازد، چرا که از آثار منتشر شده در برخی حتی تنها به یک عنوان مقاله می‌رسد، اما از طرفی هم بیانگر سمت و سوهایی است که هریک از آنها در پیش گرفته بودند و اینکه چه محور تفکر دینی تا چه حد در این میان مشترک بوده است. ما در این تحقیق به جهت همین گستردگی نشریات آنها را در دو بخش روزنامه‌ها و مجلات با یکدیگر مقایسه کرده‌ایم:

۱- روزنامه‌ها:

نشریاتی که به صورت روزانه منتشر می‌شوند غالباً از پرخواننده‌ترین نشریات به‌شمار می‌روند چرا که هم مخاطب آنها عامه‌ی مردم هستند و هم گستره‌ی توزیع آنها بسیار وسیعتر است. به همین خاطر تأثیرگذاری آنها بر فرهنگ عامه و جهت‌دهی به علاقه و جهت‌گیری فکری و فرهنگی یک جامعه سهمی ویژه دارد، اگرچه سطح مقالات منتشر شده در آنها شاید پائین‌تر هم باشد.

در ایران بین سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۳ روزنامه‌ها هم همانند سایر نشریات گسترش قابل توجهی داشته‌اند و این امر در کنار فضای سیاسی و اجتماعی حاکم بر کشور در این سالها محورهای مورد علاقه‌ی متعددی را در پی داشته است؛ لذا مقایسه‌ی آثار منتشر شده در حوزه دین پژوهی در هر یک از روزنامه‌ها به خوبی می‌تواند محورهای موضوعی، جهت‌گیریها و علاقه‌های دست‌اندرکاران این نشریات را مشخص سازد. فراوانی تقسیم مقالات دین پژوهی در روزنامه‌های مختلف در جدول و نمودار شماره‌ی ۵ نشان داده شده است و به ترتیب تعداد آثار منتشر شده مهم‌ترین آنها عبارتند از:

- ۱- روزنامه‌ی رسالت با ۱۳۰ عنوان مقاله و ۱۸٪ کل مقالات،
- ۲- روزنامه‌ی ایران با ۶۴ عنوان مقاله و ۹٪ کل مقالات،
- ۳- روزنامه‌ی انتخاب با ۵۹ عنوان مقاله و ۸٪ کل مقالات،
- ۴- روزنامه‌های آفرینش، هم‌میهن، توس، آفتاب یزد، عصر آزادگان، عصر اقتصاد، یاس نو، نشاط، سلام، مشارکت با حداکثر ۳ عنوان مقاله کمترین توجه را به مقالات حول دین پژوهی داشته‌اند.

نام روزنامه	تعداد مقالات
رسالت	۱۳۰
ایران	۶۴
انتخاب	۵۹
جمهوری اسلامی	۴۶
جام جم	۴۳
همشهری	۴۴
قدس	۴۰
اطلاعات	۳۸
شرق	۲۸
خراسان	۲۵
آفتاب	۲۱
جوان	۱۸
مردم سالاری	۱۷
ایرار	۱۷
سیاست	۱۷
سیاست روز	۱۶
شما	۱۴
کیهان	۱۲
وقایع الاتفاقیه	۱۰
خرداد	۸
اعتماد	۷
توسعه	۶
همبستگی	۶
عصرما	۶
کار و کارگر	۶
صدای عدالت	۵
حیات نو	۴
صبح امروز	۴
مشارکت	۳
سلام	۲
نشاط	۲
یاس نو	۲
عصر اقتصاد	۲
عصر آزادگان	۲
آفتاب یزد	۱
توس	۱
هم میهن	۱
آفرینش	۱

۲- مجلات:

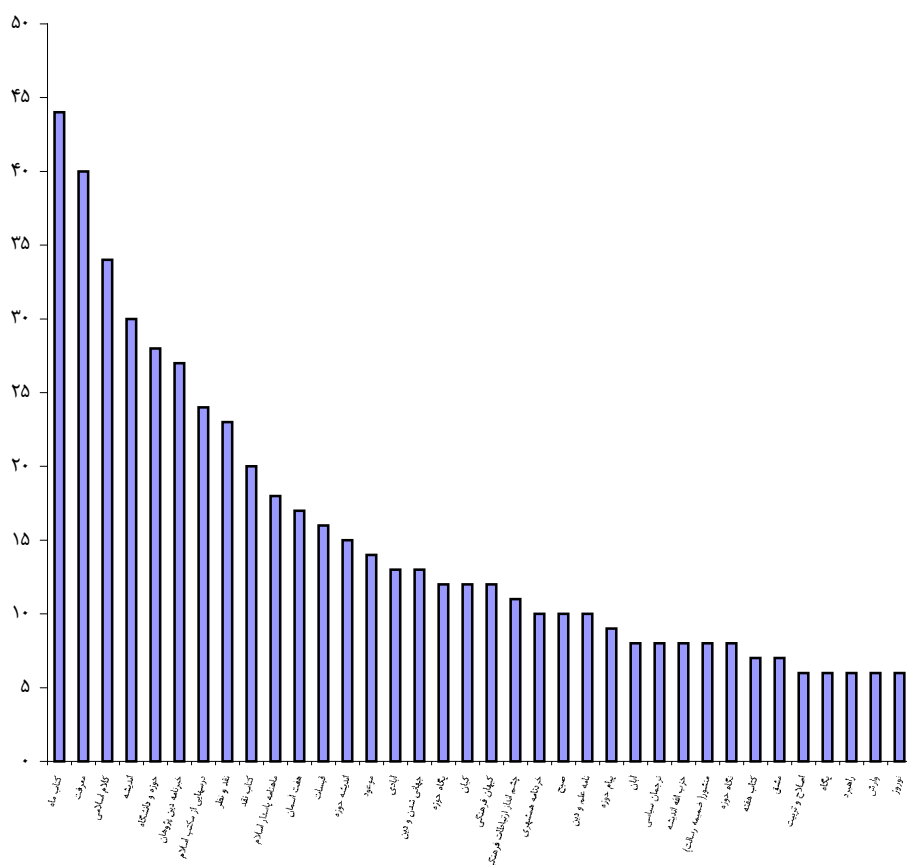
- ۱- میان مجلات اعم از فصلنامه‌ها، ماهنامه‌ها و هفته‌نامه‌ها؛ ماهنامه «کتاب ماه» با ۴۴ عنوان مقاله ۸٪ کل مقالات را منتشر ساخته است و در رتبه‌ی اول قرار گرفته است.
- ۲- پس از ماهنامه کتاب ماه مجله‌ی «معرفت» در رتبه‌ی دوم قرار گرفته است با تعداد ۴۰ مقاله و ۷٪ کل آثار.
- ۳- در جایگاه سوم مجله‌ی «کلام اسلامی» قرار گرفته است با ۳۴ مقاله و حدود ۶٪ کل مقالات.
- ۴- و در انتهای جدول نام مجلاتی چون «افق بینا»، «اسوه»، «اخیار»، «اطلاعات سیاسی و اقتصادی»، «نمایه‌ی پژوهش» و... به چشم می‌خورد که با کمتر از ۳ عنوان مقاله کمترین سهم را در حوزه‌ی دین‌پژوهی داشته‌اند. جدول و نمودار شماره‌ی ۶ نشان‌دهنده فراوانی پراکندگی مقالات منتشر شده در حوزه‌ی دین‌پژوهی در بازه زمانی سالهای ۷۶ تا ۸۳ در مجلات مختلف است.

از آنجا که تعداد مقالات در برخی نشریات اندک است اطلاعات بسیار دیگری می‌توان بدست آورد که مربوط به هر نشریه باشد و لی امکان مقایسه‌ی معنی‌دار برای آنها چندان متصور نیست. بدین منظور در یک بخش کلیه‌ی مجلات به ترتیب حروف الفبا مرتب شده و اطلاعات کامل درباره‌ی کل آثار پدید آمده در آنها در جدول ارائه شده است. با مراجعه به این جدول اولاً می‌توان فهمید که هر نشریه چه رویکردی از دین‌پژوهی را محور توجه خود نموده است و کدامیک از عناوین اصلی و فرعی مورد توجه بیشتر آن بوده است. ثانیاً می‌توان به دوران فعالیت آن نشریه در خصوص مسائل دین‌پژوهی پی‌برد و مشخص کرد که آیا بین سال‌های ۷۶ تا ۸۳ بطور مرتب و مداوم در این خصوص اثر ارائه نموده است یا آنکه در مقطعی خاص به این مطلب می‌پرداخته است، این مقطع زمانی کدام مقطع بوده است و در تحلیل علت اقبال نشریه را در آن مقطع به مسائل دین‌پژوهی بررسی نمود. ثالثاً می‌توان ارتباط بین نشریه‌ها با اندیشمندان دین‌پژوه متفاوت را مورد تجزیه و تحلیل قرار داد.

تعداد	نام مجله	تعداد	نام مجله	تعداد	نام مجله	تعداد	نام مجله	تعداد	نام مجله
۲	نامه فلسفه	۲	اندیشه و رفتار	۴	آفتاب امروز	۸	آبان	۴۴	کتاب ماه
۲	نامه مفید	۲	ایران جوان	۴	تربیت	۸	ترجمان سیاسی	۴۰	معرفت
۲	ندای صادق	۲	ایران فردا	۴	دیدگاهها و تحلیلهای	۸	حزب الله اندیشه	۳۴	کلام اسلامی
۲	نسیم البرز	۲	پل فیروزه	۴	راه نو	۸	منشور (ضمیمه رسالت)	۳۰	اندیشه
۲	نگاه	۲	تابان	۴	رشد آموزش ابتدائی	۸	نگاه حوزه	۲۸	حوزه و دانشگاه
۲	نگاه نو	۲	ترجمان اقتصادی	۴	رشد آموزش معارف اسلامی	۷	کتاب هفته	۲۷	خبرنامه دین پژوهان
۲	نمایه پژوهش	۲	جاده ابریشم	۴	روان شناسی دین	۷	مشق	۲۴	درسهایی از مکتب اسلام
۲	اطلاعات سیاسی - اقتصادی	۲	جمهوریت	۴	کیهان اندیشه	۶	اصلاح و تربیت	۲۳	نقد و نظر
۱	اخیار	۲	جهان اندیشه	۴	گلشن اندیشه	۶	پگاه	۲۰	کتاب نقد
۱	اسوه	۲	حکومت اسلامی	۴	مجله دانشگاه علوم اسلامی رضوی	۶	راهبرد	۱۸	ماهنامه پاسدار اسلام
۱	افق بینا	۲	حمایت	۴	مینوی خرد	۶	وارش	۱۷	هفت آسمان
		۲	خردنامه صدرا	۴	نامه فرهنگ	۶	نوروز	۱۶	قیسات
		۲	خورشید مکه	۳	ابتکار	۵	اخبار ادیان	۱۵	اندیشه حوزه
		۲	دنیای سخن	۳	آینه پژوهش	۵	بنیان	۱۴	موعود
		۲	زائر	۳	بینا	۵	جهان اسلام	۱۳	آبادی
		۲	زن روز	۳	پژوهشهای قرآنی	۵	حوزه	۱۳	جهانی شدن و دین
		۲	سنا	۳	سبک نو	۵	دانشگاه اسلامی	۱۲	پگاه حوزه
		۲	طلوع	۳	غرب در آینه فرهنگ	۵	دیدار آشنا	۱۲	کیان
		۲	فصلنامه مصباح	۳	فرهیختگان	۵	ذهن	۱۲	کیهان فرهنگی
		۲	فقه اهل بیت	۳	گلستان قرآن	۵	روان شناسی	۱۱	چشم انداز ارتباطات فرهنگی
		۲	گلستان ایران	۳	مسجد	۵	طبرستان سبز	۱۰	خردنامه همشهری
		۲	مجله مطالعات ایرانی	۳	معرفت فلسفی	۵	فرهنگ و پژوهش	۱۰	صبح
		۲	مطالعات راهبردی	۳	نسیم صبا	۵	گزارش روز	۱۰	نامه علم و دین
		۲	معارف	۲	اخبار	۵	نامعلوم	۹	پیام حوزه
		۲	نامه	۲	اندیشه صادق	۵	نقد سینما		

(جدول شماره ۶)

نمودار فراوانی مقالات در مجلات مختلف

(نمودار شماره ۶)

¹. این مقاله برگرفته از پژوهشی است که توسط مولف و به کارفرمایی دفتر مطالعات فرهنگی و برنامه‌ریزی اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فن‌آوری و با پشتیبانی معاونت پژوهشی دانشگاه تهران صورت پذیرفته است.